

УДК 330.131.7

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ПРОБЛЕМУ РИЗИКУ В ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ

*А. М. Андрейчикова, асистент, ДВНЗ «Національний гірничий університет»,
Andreychikova@mail.ru*

У статті розглянуто еволюцію поглядів на проблему ризику в економічній науці. Проведено аналіз етимології категорії «ризик». Визначено особливості формування поглядів на економічний ризик вченими різних напрямів економічної науки. Висвітлено суперечності та особливості сучасного стану розробленості теорії ризику.

Ключові слова: ризик, невизначеність, види ризику, прибуток, класична теорія ризику, неокласична теорія ризику, нестраховий ризик.

Постановка проблеми. Для української економічної науки поняття ризику є відносно новим. Зацікавленість проблемою ризику економічної діяльності в Україні зросла у зв'язку з трансформаційними процесами 90-х років ХХ ст., коли ризик почали розглядати як чинник зменшення або не отримання прибутку, а сама теорія ризику в процесі формування ринкових відносин не тільки отримала свій подальший розвиток, але й стала затребуваною на практиці. Хоча ризик є постійним супутником будь-якої людської діяльності, в тому числі й економічної, виділення різних його видів, акцентування уваги на тих або інших його аспектах розрізняється в за-

лежності від умов економічної діяльності, особливостей економічної системи.

В умовах централізовано-планової економіки, коли більшість подій вважалися передбачуваними і прогнозованими, а в суспільній свідомості існував стереотип несумісності ризику і планового розвитку соціалістичного суспільства, питанням ризику економічної діяльності вчені не приділяли майже ніякої уваги. Термін «ризик» не включався у більшість енциклопедій і словників, а спроба застосовувати методи теорії ризику в управлінні діяльністю підприємств, пов'язана з опублікуванням російською мовою монографії угорських економістів «Господарський ризик і методи

його виміру» не отримала належного розвитку через ідеологічні обмеження [1, с.63; 2, с.17]. Але неправильним буде твердження, що в умовах централізовано-планової економіки такого явища як ризик економічної діяльності не існувало. Проте чинники його виникнення були особливими і несхожими на ті, які діяли в умовах ринкової економіки. У директивній економіці доводилося мати справу з ризиком невиконання державного плану, порушень договірних зобов'язань, недопостачань продукції тощо, що було зумовлено, зазвичай, недотриманням правил та норм господарської діяльності.

Особливістю економічної діяльності у ринковій економіці є те, що головними елементами ризику є непередбачуваність кон'юнктури ринку, а також поведінки споживача. Наші звичні знання та навички щодо форм господарського ризику, характерного для централізовано керованої економіки, явно недостатні, аби вміти переборювати небезпеки ринкового типу. До того ж доводиться мати справу з поєднанням впливу на економічну діяльність факторів ринкового і неринкового характеру.

Осмилення важливості управління ризиками як засобу стабільності виробництва було започатковане на початку ХХ ст. У 50-ті роки зародився професійний підхід до управління не тільки фізичними, але й фінансовими ризиками. Наприкінці 80-х років багато передових корпорацій різних галузей почали цікавитися питаннями врахування ризиків. На початку ХХІ ст. управління ризиками стало важливою функцією менеджменту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми ризику та невизначеності розглядалися вченими-економістами починаючи з ХVІІ ст. Окремі дослідження сутності ризику, представлені в працях таких класиків, як А. Сміт, Дж. Мілль, А. Пігу, А. Маршал, Й. Шумпетер, Дж. М. Кейнс, Ф. Х. Найт та інших [3–6]. Протягом тривалого часу зміст цього поняття змінювався, однак завжди залишався у якості об'єкта економічного аналізу. Останнім часом з'явилося багато модифікацій теорій ризику, сформованих такими відомими вітчизняними та зарубіжними

науковцями, як О. Альгін, І. Балабанов, І. Бланк, В. Вітлінський, Г. Великоіваненко, М. Клапків, В. Кравченко, Л. Скамой, А. Старостіна, О. Устенко, Л. Шаршукова, О. Ястремський та багато інших [1–2; 7–11].

Однак, незважаючи на велику кількість робіт, на сьогодні в економічній науці не існує єдиного теоретичного підходу, який би дозволив отримати універсальне визначення ризику та запропонувати дієві підходи до управління ризиком. Сьогодні існує безліч тлумачень поняття «ризик», що вказує на невизначеність у розумінні його сутності та породжує труднощі під час прийняття управлінських рішень. Це ускладнює можливість запобігання або зменшення можливих негативних наслідків та втрат у діяльності господарюючих суб'єктів. Для вирішення цих проблем необхідно розглянути еволюцію поглядів на проблему ризику в економічній науці та виокремити підходи до визначення його сутності з метою формування категоріальної оформленості даного поняття.

Формулювання мети статті. Метою статті є визначення сутності категорії «ризик» через дослідження еволюції теоретико-методологічних підходів та етимології даного поняття в економічній науці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на те, що поняття ризику знайоме людям здавна і можна сказати, що виникнення ризику збігається з моментом виникнення людини, як самостійна наука теорія ризику виникла відносно недавно. До цього вона існувала у вигляді складової частини інших теорій. Сьогодні ведуться наукові суперечки щодо того, у якій області науки виникла теорія ризику.

Так, польський професор Вітольд Варкалло вважає, що вираз «ризик» одержав ранг наукового терміна спочатку в теорії страхування, а потім, значно пізніше, у ХІХ–ХХ століттях почав використовуватися в економічній теорії. Чеський теоретик Ярослав Дангель вважає, що термін «ризик» походить із загальнонаукових дисциплін – філософії та економічної теорії [12, с.16]. Слід зазначити, що поняття «ризик» має досить тривалу історію, але найактивніше почали вивчати різні аспекти ризику наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Першою економічною теорією, якій зо-

бов'язана своєю появою теорія ризику, є теорія відсотка. Уперше згадування про ризик зустрічається в XII–XIV століттях – існуюче тоді церковне вчення, прихильники якого іменувалися каноністами, намагалося виправдати існування позичкового відсотка як винагороди за ризик кредитора [13, с.55].

Меркантилісти не заперечували існування ризику та ототожнювали його з можливістю втрати активного сальдо торговельного балансу. Проте, питанню ризику вони практично не приділяли уваги. Тому, на нашу думку, даний етап розвитку економічної науки не слід розглядати з точки зору якогось значного внеску до формування та розуміння сутності ризику.

Подальшим розвитком теорія ризику зобов'язана у XVIII столітті Франсуа Кене, засновнику школи фізіократів, які визнавали вільну ринкову економіку з притаманною їй невизначеністю й ризиками. Він підтримав факт існування ризику в економічному житті в якості «противаги в знецінюванні земель», а ризиком в економіці фізіократи вважали подію, яка може відбутися, або ні. [14, с.3].

З розвитком економічних відносин виникли різні трактування ризику. Класична економічна теорія внесла категорію ризику в теорії заробітної плати, прибутку і продовжила розвивати в теорії відсотка. Першим категорію ризику у класичній школі почав формувати Адам Сміт. Вчений, з'ясовуючи причину виникнення різниці у рівнях зарплати, звернув увагу на те, що ризик є однією з п'яти умов, які впливають на її розмір. На його думку, вміст у зарплаті премії за ризик обумовлений складністю придбання тієї чи іншої професії [3, с.174]. Класики економічної теорії приділяли значну увагу дослідженню проблем ризику в підприємницькій діяльності. Для розуміння сутності підприємницького ризику фундаментальне значення мало дослідження зв'язку ризику і прибутку. У своїй роботі «Дослідження про природу і причини багатства народів» А. Сміт звернув увагу на питання пропорційності прибутку ризику, що виникає в різних галузях виробництва. Він пише: «... звичайна норма прибутку коливається

більш менш в залежності від ступеня надійності доходу. Звичайна норма прибутку підвищується із зростанням ризику. Проте це зростання не пропорційне збільшенню ризику або не цілком врівноважує його, тому банкрутства найчастіше відбуваються в найбільш ризикових галузях...нагородою за витрачений ним [підприємцем] час, зусилля і можливості може бути як прибуток, так і збиток... Для компенсації ризику повною мірою необхідно, щоб загальний дохід понад звичайний прибуток на капітал не тільки покривав усі випадкові втрати, але й забезпечував додатковий прибуток...» [3, с.174].

Крім того, А. Сміт вперше звернув увагу на те, що підприємницький ризик має не тільки економічну, а й психологічну природу: «Банкрутства найчастіше відбуваються в найбільш ризикованих галузях торгівлі, ... віра в успіх втягує в ризиковані підприємства стільки авантюристичних натур, що їхня взаємна конкуренція знижує їхній прибуток менше рівня, необхідного для компенсації ризику» [3, с.176].

Таким чином, А. Сміт зазначає, що отримання прибутку не є гарантованим і завжди пов'язано з ризиком, який він асоціював з величиною очікуваних втрат, що можуть виникнути внаслідок прийнятого рішення.

Вперше наукове визначення поняття «ризик» сформулював наприкінці XVIII ст. у 1786 році німецький математик Йоганн-Ніколаус Тетенс у праці «Вступ до розрахунку життєвої ренти і право на її отримання». Цим самим він започаткував основи нового наукового напрямку – ризикології, науки про ризик в економіці, яка знайшла практичне застосування у багатьох сферах економіки, в тому числі, у страхуванні життя. Великим внеском цього науковця є його дослідження щодо вимірювання величини ризику. Й. Тетенс запропонував узяти мірою ризику половину величини середньоквадратичного відхилення, вважаючи його обсягом очікуваного збитку страхового закладу, який виникає за умови договору страхування. Відповідно до цього виникла теза, згідно з якою ймовірність є лише мірою величини ризику, але не може бути ним самим [8, с.9].

Протягом усього XIX століття питання ризику розглядалося нерозривно з проблемою отримання прибутку. Утворення і привлас-

нення прибутку підприємцем пояснювалося його готовністю іти на ризик. Причому економісти вже тоді чітко розділяли ризики за можливістю від них застрахуватися.

Німецький економіст Йоганн-Генріх фон Тюнен визначає прибуток як залишок після виплати відсотка, страхового внеску і заробітної плати адміністрації. Цей залишок складається з двох частин: 1) плата за визначені види ризику, особливо ризику несподіваних змін ціни і провалу всього підприємства, від якого неможливо застрахуватися; 2) результат виняткової продуктивності праці організатора виробництва, обумовленої тим, що він працює на себе. Тюнен називає ці елементи відповідно «винагородою промисловця» і «доходом підприємця», а їхню суму – «прибутком бізнесмена» [6, с.36]. Тим самим Тюнен вводить відмінність між ризиком, від якого можна застрахуватися, і який покривається статтею накладні витрати, і ризиком, що виникає за умов невизначеності, не може бути застрахованим і якому повинна відповідати частка прибутку, як плата за можливість банкрутства підприємця [8, с.10]. При цьому вихідною передумовою автор вважав те, що «... не існує такої страхової компанії, яка застрахує від будь-якого виду ризику, пов'язаного з бізнесом. Завжди частину ризику повинен брати на себе підприємець». Таким чином, підприємницький ризик пов'язаний з втратами, які неможливо застрахувати, а підприємницький прибуток є доходом за прийняття таких ризиків і є частиною валового прибутку після виплати проценту на інвестований капітал, плати за управління і страхової премії за розрахованими ризиками втрат. [15, с.21–22.]

Інший економіст Ханс фон Мангольдт у рамках аналізу прибутку також наголошує на існуванні ризику, від якого неможливо застрахуватися і розділяє доход підприємця на три компоненти: 1) винагорода за ті види ризику, природа яких така, що підприємець не може усунути їх шляхом страхування; 2) процентний доход і заробітна плата підприємця; 3) підприємницькі ренти. Крім того, Мангольдт вперше піднімає питання оцінки ступеню ризику, який несе підприємець. Для цього він

вводить у розгляд фактор часу: чим більше віддалені за часом початок виробництва і кінцеві продажі готового продукту при виробництві на ринок (в протизвагу виробництву на замовлення), тим більшою є невизначеність успіху, тим більшим є ризик можливих втрат для підприємця і тим більшою буде очікувана винагорода [6, с.37].

Досліджуючи підприємницький прибуток, представники класичної теорії ризику Джон-Стюарт Мілль і Нассау-Вільям Сеніор, які вперше започаткували аналіз ризику як економічного поняття, також розглядали ризик з точки зору відшкодування можливих збитків, пов'язаних з підприємницькою діяльністю. Вони розрізняли в структурі прибутку підприємця три складові: відсоток ризику як частку на вкладений капітал, заробітну плату капіталіста за управління бізнесом і страхову премію, як винагороду за ризик і відшкодування можливих збитків, пов'язаних з підприємницькою діяльністю [16].

На початку ХХ-го століття економісти Альфред Маршалл і Артур-Сесил Пігу розробили основи неокласичної теорії економічного ризику. Відповідно до цієї теорії, поведінка підприємця визначається концепцією граничної корисності. Підприємець, що діє в умовах невизначеності і прибуток якого є випадковою величиною, при ухваленні рішення керується двома критеріями: розміром очікуваного прибутку і величиною його можливих коливань. Тобто, якщо, наприклад, при вирішенні питання, в який з проектів вкласти капітал, за умови, що очікується однаковий прибуток, капіталовкладник обере той варіант, де коливання цього очікуваного прибутку буде меншим. [17, с.27].

Крім того Альфред Маршалл виокремив два види ризику:

1) підприємницький ризик – ризик у конкретній галузі економіки, до якої відноситься підприємство та який зумовлений коливаннями цін і попиту на ринках сировини і готової продукції, непередбаченими змінами в моді, новими винаходами, вторгненням нових сильних конкурентів тощо;

2) особистий ризик, що стосується людини, яка працює з позиковим капіталом і залежить від характеру і здібностей позикотримувача.

Розглядаючи прибуток приблизно так

само, як і представники класичного напрямку, А. Маршалл відзначав, що існують галузі, де успіх значно залежить від вдачі та здібностей керівника, який може оцінити діючі фактори, унеможливити або знизити їхній вплив до прийняттого рівня, і, як наслідок, досягти високих прибутків. А. Маршалл не розглядає ризик винятково як імовірність втрат, він зосереджується на системі управління та новому факторі виробництва – організації.

Класична і неокласична теорії ризику у рамках економічної науки займають особливе місце.

Прихильники класичного напрямку ототожнюють ризик з очікуванням втрат, збитком, які можуть відбутися в результаті реалізації обраного рішення. Таке однобічне тлумачення змісту ризику не могло не викликати заперечень і не сприяти виникненню іншого погляду на сутність ризику. У неокласичному розумінні ризик – це імовірність відхилення від досягнення поставлених цілей. Неокласики не ототожнювали ризик із втратами, вони бачили сутність ризику в можливості відхилення від мети, заради якої приймалося рішення. Причому, це відхилення могло бути як негативним, так і позитивним. А готовність підприємця йти на ризик в умовах невизначеності пояснюється тим, що наряду з ризиком втрат існує можливість отримання додаткових доходів.

Принципово нове бачення сутності ризику висунули марксистки, які приділяли велику увагу проблемі відокремленості товаровиробника, пов'язаній зі спеціалізацією, конкретною працею, виробництвом продукції за власним розсудом, ізолюваністю на ринку, господарюванням на свій страх і ризик. Результатом такого виробництва є приватна власність виробника, а право власності завжди припускає ризик. Таким чином, марксистки стверджували, що власність – це умова виробництва, яка «тягне» за собою ризик [18, с.17]. Якщо ж перейти до суспільної власності, то майже не залишиться альтернативи вибору і ступінь ризику зводиться до нуля. На думку прихильників марксизму, ризик присутній лише у капіталістичному господарстві, тому знищення приватного підприємництва

та планова економіка знищить і саме поняття ризику, тобто за умови жорсткого централізованого планування елементів невизначеності не буде, а, отже, й не буде самого ризику.

Громадяни колишнього Радянського Союзу мали змогу перевірити справедливості цього припущення. Неправильним буде стверджувати, що в умовах централізовано-планової економіки такого явища як ризик економічної діяльності не існувало взагалі, однак, чинники виникнення ризику принципово відрізнялися від чинників ризику діяльності в умовах ринкової економіки. У директивній економіці основними були ризики невиконання державного плану, порушень договірних зобов'язань, недопоставок продукції тощо, обумовлені, найчастіше, недотриманням правил та норм господарської діяльності.

Наступний крок у розвитку теорії ризиків був зроблений Йозефом Шумпетером. Розвиваючи теорії підприємництва, прибутку і відсотка, він висловив ряд думок, які можна вважати початком формування такої галузі теорії ризику як страхування. По-перше, Шумпетер відокремлював прибуток підприємця від плати за керування підприємством і премії за ризик ведення бізнесу. Він вважав, що премія за ризик не є для виробника джерелом прибутку, а входить до витрат виробництва тому, що виробник змушений вживати заходи по зменшенню небезпеки: будувати греблі, установлювати запобіжники і т.д. [4, с.98]. По-друге, автор відкинув уявлення про підприємця як про носія ризику. Якщо справа підприємця зазнає краху, то збитки несе кредитор, володар капіталу, який надав позику для організації бізнесу. У разі, коли фактори виробництва було придбано на власні кошти підприємця, то він також несе збитки тільки як кредитор, а не як підприємець. Єдине, чим ризикує підприємець – це своєю репутацією [4, с.171]. Також, у роботі «Теорія економічного розвитку» Й. Шумпетер висловив цікаву ідею залежності рівня ділової активності в окремих галузях виробництва (з визначеним рівнем ризику) і доходу в цих галузях: «... вони [господарські суб'єкти] просто будуть подалі триматися від більш ризикованих галузей виробництва доти, доки дохід, що збільшився завдяки такому поведженню, не з'явиться для них відповідною компенсацією» [4, с.97].

Крім того, Й. Шумпетер став одним з

перших, хто почав займатися класифікацією ризиків. Він виділяв два види ризику: ризик, пов'язаний з можливим технічним провалом виробництва, і ризик, пов'язаний з відсутністю комерційного успіху [4, с.97].

У рамках американської школи поняття ризику розглядається у якості джерела виникнення підприємницького прибутку.

Представник англо-американської школи маржиналізму Джон-Гейтс Кларк у своїх дослідженнях практично не розглядав тему ризику. Але для нашої роботи важливими є наступні висновки Кларка. По-перше, він вважав, що носієм ризику може бути тільки капіталіст, і що плата за ризик є складовою частиною відсотка на капітал, а не частиною прибутку. По-друге, природу ризику Кларк бачив у динамічних змінах: «... більша частина їх [ризиків] викликана причинами динамічного характеру» [19, с.299].

Ф. Б. Хоулі, один з видатних представників теорії ризику, пояснюючи підприємницький прибуток, навпаки вважав, що плата за участь підприємця у виробництві збігається з платою за ризик. Ризикувати може тільки підприємець, і це є найсуттєвішою його особливістю [19, с.309]. На думку Ф. Б. Хоулі прийняття ризику є головною функцією підприємця, а значить, і основою його специфічного доходу. Прибуток не може бути винагородою за управлінську роботу, оскільки таку роботу може виконувати найманий службовець, що не приймає ніякого ризику, але такий індивід уже не буде підприємцем. Крім того, Хоулі розрізняє винагороду за прийняття відомого ризику і за прийняття ризику, цінність якого невідома, і говорить про існування нестрахового ризику, трактуючи його як «чисту удачу», і як «зміни, що неможливо передбачати», не пояснюючи, однак, сутність такого ризику [6, с.53].

Оскільки Джон-Мейнард Кейнс приділяв значну увагу проблемам стабільності цін, рівня виробництва, зайнятості, заощадження та інвестицій, то це дало йому змогу виділити три види ризику в економіці: ризик позичальника, ризик кредитора та ризик інфляції. Джерелом невизначеності

Кейнс бачить зміну вартості обладнання, коливання щоденного прибутку та некомпетентності акціонерів тощо [20, с.254]. Продовжуючи розвиток теорії страхування, Дж. М. Кейнс обґрунтовує ідею про те, що у вартість повинні входити можливі витрати, викликані непередбаченими змінами ринкових цін, надмірним зносом устаткування чи руйнуваннями в результаті катастроф. Кейнс говорить про «витрати ризику», що необхідні для покриття можливого відхилення виторгу від очікуваного.

Дж. М. Кейнс підійшов до питання класифікації ризиків з боку суб'єкта, що здійснює інвестиційну діяльність, виділивши три основних види ризиків:

– підприємницький ризик – невизначеність одержання очікуваного доходу від вкладення засобів;

– ризик «позикодавця» – ризик неповернення кредиту, що включає в себе юридичний ризик (відхилення від повернення кредиту) і кредитний ризик (недостатність забезпечення);

– ризик зміни цінності грошової одиниці – імовірність утрати засобів у результаті зміни курсу національної грошової одиниці (ринковий ризик) [20, с.248].

Кейнс відзначає, що зазначені ризики тісно переплетені – так, позичальник, беручи участь у ризиковому проекті, прагне одержати як можна більшу різницю між відсотком по кредиту і нормі рентабельності, кредитор же, з огляду на високий ризик, прагне також максимізувати різницю між чистою нормою відсотка і своєю процентною ставкою. У результаті ризики «накладаються» один на одного, що не завжди враховують інвестори.

Інший представник кейнсіанської течії – Френк Рамсей заклав основу аксіом для очікуваної корисності, що базувалася на суб'єктивній ймовірності. Його великою заслугою була пропозиція способу побудови змістовної теорії вибору в умовах невизначеності, яка дозволяла ізолювати переконання від переваг, в той же час зберігши застосування суб'єктивної вірогідності [21]. Незалежно від Рамсея Бруно Фінетті виклав подібні погляди, засновані на ідеї суб'єктивної ймовірності. Ф. Рамсей та Бруно Фінетті створили середовище для наукового обґрунтування класичних праць та ідей сподіваної

корисності Д. Бернуллі, Дж. Неймана та О. Моргенштерна.

До проблем ризику зверталися не лише економісти, а й математики, зокрема Данііл Бернуллі. Математично він довів, що очікування виграшу представляє собою нескінченно велику величину і вимагає постійних затрат ресурсів, які є обмеженими (час, енергія тощо). Тому, на його думку, в ризикованих операціях слід враховувати не суму виграшу, а корисність виграшу, тобто співвідношення затрачених ресурсів та отриманої суми. Роботи Бернуллі стали важливим етапом розвитку теорії економічного ризику. За словами Й. Шумпетера він першим використав математичні методи в економіці – не для розрахунків і не для ілюстративних прикладів, а в якості інструменту теорії, «коли сама аргументація, що призводить до того чи іншого результату, є повністю математичною».

Поширена до середини ХХ століття теорія ризику була започаткована працями Джона фон Неймана та Оскара Моргенштерна. Сформульована теорія очікуваної корисності стверджує, що раціональний індивід, обираючи найбільш бажану з ризикових альтернатив (лотерей, тобто розподілу вірогідності в безлічі грошових виграшів), прагне максимізувати очікуване значення своєї функції корисності. Ця проста функціональна форма дозволяє представити корисності будь-яких невизначених перспектив у вигляді математичних очікувань деяких, добре визначених функцій, тобто описувати поведінку в умовах ризику за допомогою стандартних методів математичного аналізу і теорії вірогідності [22].

Представник історичної школи Вернер Зомбарт розглядав питання ризику в рамках теорії підприємництва. Ризик – обов'язковий атрибут підприємця – «завойовника», риси якого готовність до ризику, духовна свобода, багатство ідей, воля та наполегливість. Таким чином, ризик розглядається як необхідна умова успіху: прибуток без ризику неможливий [23].

Згодом проблема ризику отримала розвиток у роботах представників інституціоналізму – могутнього економічного напрямку ХХ століття.

Представник англійського інституціоналізму Джон Аткинсон Гобсон визнавав існування ризику, що приймають ті, хто надають капітал [24, с.130]. У своїй роботі «Проблеми бідності і безробіття» А. Гобсон включає ризик до складу причин класової нерівності: ризик банкрутства є причиною небажання капіталіста підвищувати заробітну плату робітникам, внаслідок чого виникає бідність. Також він виокремлював ризик, пов'язаний з можливим скороченням виробництва внаслідок зменшення темпів надходження сировини і ризик, спричинений зниженням споживання [14, с.3].

Проблему схильності людини до ризику в залежності від рівня її доходу піднімає представник монетаризму Мілтон Фрідмен. Він розглядав питання ризику в рамках проблеми корисності та вибору. Аналізуючи корисність в умовах ризику, Мілтон Фрідмен зазначав, що в умовах спадної граничної корисності та наявності ризику звичайні принципи максимізації не можуть бути використані, оскільки необхідна певна додаткова плата у вигляді компенсації за фактор ризику. Таким чином, люди з низькими доходами будуть уникати додаткового ризику, оскільки, в умовах спадаючої граничної корисності, щоб спонукати до дій, необхідно сплачувати премію, у той час як групи із середніми доходами досить схильні до ризикованих дій [24, с.456–457].

Розглядаючи проблему розподілу доходу, Фрідмен віділяв особливості реакції різних людей на ризик. Суспільство, яке неохвально відноситься до психології ризику і скоріше віддасть перевагу страхуванню, а не лотереї, буде в більшій мірі схильне звертатися до механізму перерозподілу, тобто дохід буде розподілятися більш рівномірно. Таким чином, у суспільстві, що переважно не ризикує, доходи громадян мають тенденцію зрівнюватися, нерівність же буде підсилюватися там, де переважає психологія ризику.

Рішення, пов'язані з ризиком Фрідмен класифікував так:

- невеликий ризик, пов'язаний із зазделегідь відомим результатом;
- помірний ризик без великих доходів і витрат;
- великий ризик, пов'язаний із великими доходами або збитками [25].

Професор Оксфордського університету Джон Хікс переніс проблему ризику у площину інвестування на ринку цінних паперів. Розглядаючи труднощі інвестування коштів, він пояснював відсоток, принесений цінними паперами, премією за очікування і винагородою за ризик. Причому, на думку Хікса, відсоток є винагородою за ризик при довгостроковому інвестуванні. Він пише, що «...відсоток на реальні цінні папери повинен бути частково зумовлений існуючим ризиком, який, у свою чергу, зумовлений можливою несплатою боргу; певною мірою це стосується цінних паперів з довгостроковим погашенням – невизначеністю майбутніх грошових відсоткових ставок» [8, с.13].

Американський вчений Алан Віллетт у своїй роботі «Економічна теорія ризику і страхування» уперше зробив спробу висвітлити економічний аспект ризику з точки зору невизначеності. Він виходив із концепції, що хоча термін «ризик» і вживається в різних значеннях, та все ж таки більшість вчених вважають, що він пов'язаний із поняттям невизначеності. Невизначеність може існувати в кожній ситуації, в якій абсолютно неможливо достовірно визначити процес діяльності та його наслідки, виявити причинно-наслідкові зв'язки між елементами цього процесу. Тому свій погляд на співвідношення ризику і невизначеності А. Віллетт сформував, виходячи виключно з принципу детермінізму, тобто, що всі очевидні явища, в тому числі й випадкового характеру, обов'язково є здетермінізованими явищами причинно-наслідкового характеру і тому виступають як наслідки інших явищ – причин. Саме тому ефект випадковості окремі явища справляють через недостатнє пізнання причин їх походження. Внаслідок цього у людей виникає суб'єктивний стан невизначеності [12, с. 17].

Отже, з позиції А. Віллетта, ризик є чимось об'єктивним, але скорельованим із суб'єктивною невизначеністю, або інакше – об'єктивним корелянтом суб'єктивної невизначеності. Правда така орієнтація ризику на невизначеність не отримала належного теоретичного підтвердження, так як невизначеність при цьому теж сприймала-

ся багатозначно, тобто щонайменше у трьох значеннях, а саме як: невизначеність об'єктивна; невизначеність психологічна, або суб'єктивна; невизначеність, яка виникає у процесі прийняття рішень.

Великий крок у розвитку теорії ризику і поясненні сутності нестрахового ризику зробив представник неокласичної школи, американський економіст Френк Найт, який у своїй роботі «Ризик, невизначеність, прибуток» вперше наголосив на тому, що необхідно відокремити поняття ризику від невизначеності. Він розрізняв ризик і невизначеність, підкреслюючи принципову вимірюваність ризику і пояснюючи його як «вимірювану невизначеність».

Поняття невизначеності у розумінні Ф. Найта завжди припускає такі характеристики, які неможливо заздалегідь урахувати і виміряти, а ризик може бути об'єктивно оцінений і виміряний за допомогою числових величин: «Саме така «справжня» невизначеність, а не ризик ... лежить в основі доказової теорії прибутку, саме вона дозволяє пояснити розходження між теорією конкуренції і реальних процесів». Відповідно до теорії Найта, про ризик можна говорити лише тоді, коли результати діяльності можна визначити за допомогою одного з трьох методів обчислення імовірності, якщо ж цього зробити неможливо, то результат залишається на рівні невизначеності [12, с. 19]. Залежно від точності розрахунку цієї ймовірності він поділив її на три види: ймовірність математична (апріорна), ймовірність статистична (апостеріорна), ймовірність експертної оцінки (естиматична).

Підґрунтям його теорії став бурхливий розвиток фінансового сектору економіки, поширення біржових та інших видів спекуляцій. Найт стверджував, що справжній прибуток пов'язаний з елементом невизначеності. Його дія виявляється у фактах несподіваного збагачення, отримання спекулятивних доходів. Якби виникнення будь-якого дефіциту було передбачуваним, прибуток став би неможливим. Отже, високі доходи від ризикових підприємств є премією за ризик, що не піддається виміру, або за невизначеність підприємництва.

Однак не весь прибуток є результатом впливу лише абсолютно невимірної невизначеності. За концепцією Ф. Найта, втрати мо-

жуть бути спричинені пасивністю і непередбачливістю підприємців, оскільки видається, що будь-які спроби прогнозу (передбачення) недоцільні, а це зумовлює парадокс: спроби підприємця знизити невизначеність при одночасному розширенні сфери керованого ризику мають призвести лише до зменшення шансу одержання високих прибутків. Однак встановлена Найтом кореляційна залежність між прибутком і неконтрольованими подіями стала першим кроком до розроблення сучасної теорії фінансового ризику, головною метою якої є оптимізація величини ризику.

У ХХ столітті вивчення ризику економічної діяльності набуло прикладного характеру. Управління ризиками почало розглядатися як засіб забезпечення стабільності виробництва. У 50-ті роки ХХ ст. зародився професійний підхід до управління не тільки фізичними, а й фінансовими ризиками. Економісти почали приділяти значну увагу ризику виробничої, фінансової діяльності, діяльності на ринку цінних паперів. У рамках останньої були зроблені значні кроки щодо розвитку теорії економічного ризику.

Особливістю розвитку теорії ризику у другій половині ХХ століття стало те, що в економічній діяльності з'явилися нові фактори небезпеки у зв'язку з чим почали виділяти ризики валютні, політичні, екологічні та ін.

Сучасну теорію ризику запропонували відомі американські економісти Гаррі Марковіц і Вільям Шарп, праці яких склали основу теорії та відповідних математичних моделей щодо ціноутворення на ринку капіталів. Марковіц виходив з того, що учасники фінансового ринку прагнуть підвищення рівня очікуваного доходу і зниження рівня ризику або ступеня невизначеності доходу. Розв'язання цих двох задач можливе лише за умови створення ефективного інвестиційного портфеля для певного фінансового ринку в єдиному варіанті. Він запропонував вважати показником рівня ризику відхилення очікуваного значення випадкової величини (прибутку) від її середнього значення (варіацію) і стандартне відхилення. Марковіц математично обґрунтував стратегію диверсифікації

інвестиційного портфеля (всім відоме правило: «не треба класти всі яйця в одну корзину»). Американський економіст Джеймс Тобін узагальнив цю задачу, довівши, що оптимальною є структура портфеля, до якої залучені також безризикові цінні папери (короткострокові державні векселі) і яка не залежить від схильності інвестора до ризику.

Поглибив теорію Г. Марковіца Вільям Шарп. У 1964 р. він опублікував свою модель ціноутворення на ринку капіталів і цінних паперів (САРМ). Принциповим внеском В. Шарпа в теорію ризиків був поділ загального ризику на дві складові: систематичний ризик, як наслідок загальноекономічних зрушень, і специфічний, як результат господарської діяльності окремого підприємства.

Значним внеском у становлення сучасної теорії ризику стала книга угорських економістів Т. Бачкаї, Д. Месен і Д. Мико «Господарський ризик і методи його вимірювання» (1979), у якій вперше за багато років було зроблено спробу розглянути питання ризику у соціалістичній економіці.

Основні внески авторів у становлення та розвиток теорії ризику представлені у таблиці 1. Як бачимо, з самого початку проблема економічного ризику розглядалася виключно у рамках інших теорій – відсотка, заробітної плати, прибутку, ренти, капіталу тощо. Явище ризику по більшій мірі розглядалося у зв'язку з можливістю або неможливістю отримання того чи іншого результату діяльності. І тільки на сучасному етапі розвитку економічної науки ризик почали розглядати як самостійну категорію. Саме цим на наш погляд пояснюється певною мірою фрагментарність та несистематизованість висвітлення цієї проблеми, відсутність теоретичної основи ризикології, домінування прикладного характеру досліджень ризику.

Сьогодні у світі існує кілька наукових шкіл, відомих своїм внеском у теорію ризику. Представники німецької школи запропонували здійснювати оцінку ризику з використанням теорії нечітких множин. Американські економісти-теоретики Вільям Меклінг та Майкл Дженсен у питанні побудови сучасної фірми вдаються до розподілу прав контролю між нейтральними, схильними і несхильними до ризику індивідами. Економіст Чиказького університету (США) Юджин Фама досліджує

Погляди економістів на проблему ризику

Автор	Теорія, в рамках якої розглядалася проблема ризику	Внесок у розвиток теорії ризику
Кантоністи	теорія відсотка	перше згадування про ризик економічної діяльності
Адам Сміт	теорії заробітної плати, прибутку, відсотку	розглядання ризику як фактору розміру заробітної плати дослідження зв'язку ризику і прибутку виділення психологічної природи ризику
Йоганн-Ніколаус Тетенс		вперше сформулював наукове визначення поняття «ризик» дослідження щодо вимірювання величини ризику
Йоганн-Генріх фон Тюнен	теорія прибутку	розділення ризику на такий, від якого можна застрахуватися і такий, що не може бути застрахованим
Ханс фон Мангольдт	теорія прибутку	розгляд існування нестрахового ризику введення в систему оцінювання величини ризику фактору часу
Альфред Маршалл	теорія прибутку	закладено основу неокласичної теорії ризику, яка на відміну від класичної теорії припускає позитивні наслідки настання ризику розглядається можливість управління і зменшення ризику
Карл Маркс		припущення про можливість повністю позбутися економічного ризику в умовах планової економіки
Йозеф Шумпетер	теорії підприємництва, прибутку і відсотка	спростовано уявлення про підприємця як про носія ризику висловлена думка про залежність між рівнем ризику та рівнем ділової активності в окремих галузях виробництва започатковано класифікацію ризиків
Джон-Гейтс Кларк	теорія прибутку	визначення природи ризику у динамічних змінах
Данііл Бернуллі		використання математичних методів в якості інструменту теорії ризику наголошення на тому, що в ризикованих операціях слід враховувати не суму виграшу, а корисність виграшу
Вернер Зомбарт	теорія підприємництва	визначення ризику як невід'ємного атрибуту підприємця – «завойовника»
Джон Аткинсон Гобсон		включення ризику до складу причин класової нерівності
Мілтон Фрідмен	проблеми корисності та вибору	розгляд особливостей реакції різних людей на ризик та схильності людини до ризику в залежності від рівня її доходу
Джон Хікс	інвестування на ринку цінних паперів	пояснення відсотку, принесеного цінними паперами, премією за очікування і винагородою за ризик при довгостроковому інвестуванні
Алан Віллетт	теорія страхування	перша спроба висвітлити економічний аспект ризику з точки зору невизначеності
Френк Найт	теорія прибутку	перше обґрунтування необхідності відокремлення поняття ризику від невизначеності виділення зв'язку прибутку з елементом невизначеності започаткування сучасної теорії фінансового ризику, головною метою якої є оптимізація величини ризику.
Гаррі Марковіц Вільям Шарп Джеймс Тобін	теорія фінансів	математичне обґрунтування стратегії диверсифікації інвестиційного портфелю визначення оптимальної структури портфелю, що включає безризикові цінні папери (короткострокові державні векселі) і не залежить від схильності інвестора до ризику
Вільям Шарп	теорія фінансів	створення моделі ціноутворення на ринку капіталів і цінних паперів поділ загального ризику на систематичний ризик і специфічний

зокрема гіпотезу ефективного ринку і теорію випадкових блукань. Професор Йельського університету (США) Кеннет Френч вивчає проблематику практичної оцінки очікуваної вартості дохідності цінних паперів, вартості капіталу, питання дивідендної політики і структури капіталу. Крім того, досить відомі досягнення вчених московської, новосибірської, естонської шкіл економічного ризику.

Особливу увагу проблемі ризику вітчизняні і зарубіжні вчені стали приділяти у 90-х роках ХХ століття. Це пояснюється особливостями стану економіки того періоду: кризові явища, загальне падіння виробництва, політична нестабільність в суспільстві, сповільнення розвитку науки і техніки, відсутність ефективного фінансового менеджменту та ін.

Протягом останнього часу з'явилося багато робіт з теорії ризику вітчизняних і зарубіжних економістів. Вчені розглядають такі аспекти ризику, як місце ризику в суспільному житті, специфіка ризику в різних галузях знань, правове регулювання економічного ризику, проблеми оцінки економічного ризику, визначення факторів ризику та ін. Крім того, вчені української школи роблять суттєвий внесок як у методологічні питання щодо теорії ризику та невизначеності, так і стосовно його інструментарію.

Незважаючи на значні доробки сучасних зарубіжних та українських вчених у теорії ризику, стан вивченості питання ризику в економіці характеризується відсутністю чіткого понятійного апарата. «Міжнародний інститут дослідження ризику» зробив висновок, що відсутність необхідних правильних визначень окремих базових понять зумовлена поки що неналежним рівнем розвитку економічної науки [9, с.15].

Висновки. Як бачимо, попри те, що історія дослідження ризику економічної діяльності нараховує майже десять століть, досі в економічній науці немає єдиної теоретико-методологічної бази, яка б давала універсальне визначення ризику, його класифікації та підходу до процесу управління ним. Це пояснюється, зокрема, тим, що

зростаючі потреби у захисті економічної діяльності від ризику зробили пріоритетним дослідження проблеми ризику у різних галузях науки, перш ніж встигли сформуватися загальні теоретичні засади ризикології. Крім того, ризик – складне багатоаспектне явище, яке має безліч незбіжних, а іноді протилежних реальних основ і це обумовлює можливість існування декількох визначень понять ризику з різних точок зору. Стрімкий розвиток наукових знань, еволюція економічних відносин, розроблення нових інформаційних джерел і методів оцінки економічних явищ зумовлюють надзвичайну важливість подальшої розбудови теорії ризикології як у методологічному аспекті, так і стосовно інструментарію для адекватного розв'язку практичних проблем.

Література

1. Скамой Л. Системность на поле неопределенности / Л. Скамой // Риск. – 1999. – №2–3. – С.62–68.
2. Альгин А. П. Риск и его роль в общественной жизни / А. П. Альгин. – М. : Мысль, 1989. – 188 с.
3. Антология экономической классики [Текст] : в 2-х т. / Сост. И. А. Столяров. – М. : ЭКОНОВ : КЛЮЧ, 1993. Т. 1 : В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо. – 1993. – 478 с.
4. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер – М. : Прогресс, 1982. – С.455.
5. Кейнс Дж. Общая теория занятости / Дж. Кейнс – М. : Дело, 1991. – 132 с.
6. Найт, Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль [Текст] : пер. с англ. / Ф. Х. Найт. – М. : Дело, 2003. – 360 с.
7. Бланк И. А. Инвестиционный менеджмент: Учебный курс / И. А. Бланк – К. : Эльга-Н, Ника-центр, 2001. – 448 с.
8. Вітлінський, Вальдемар Володимирович. Ризикологія в економіці та підприємстві [Текст] : монографія / В. В. Вітлінський, Г. І. Великоіваненко. – К. : КНЕУ, 2004. – 480 с.
9. Клапків М. С. Страхування фінансових ризиків : [монографія] / М. С. Клапків. – Тернопіль : Економічна думка, Карт-бланш, 2002. – 570 с.
10. Старостіна А. О., Кравченко В. А. Ризик-менеджмент: теорія та практика / А. О. Старостіна, В. А. Кравченко – К. : ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2004. – 200 с.
11. Скамой Л. Финансовые риски / Л. Скамой // Риск. – 2000. – №1-2. – С.43–49.
12. Клапків М. С. Питання етимології економічного ризику / М. С. Клапків // Фінанси України. – 2001. – №4. – С.14–20.
13. Майбурд, Е. М. Введение в историю экономической мысли : От пророков до профессоров / Е. М. Майбурд, Акад. нар. хоз-ва при Правительстве

РФ. – М. : Дело, 1996. – 544 с.

14. Смирнова Е. Производственный риск: сущность и управление / Е. Смирнова // Управление риском. – 2001. – №1. – С.3–5.

15. Предпринимательство в конце XX века / А. А. Дынкин, Ин-т мировой экономики и международных отношений Рос. акад. наук, и др. – М. : Наука, 1992. – 312 с.

16. Седов И. А. Формализация финансового управления рисками предприятия : дис... канд. эконом. наук: 08.00.10 / Волгоградский государственный университет. – Волгоград, 2003. – 180 с. [Электронный ресурс] – Режим доступа: [http://smartcat.ru/Financial Management/parvalueruA.shtml](http://smartcat.ru/FinancialManagement/parvalueruA.shtml) – Загол. з экрану.

17. Райзберг Б. Г. Азбука предпринимательства / Б. Г. Райзберг – М. : Экономика, 1995 – 333 с.

18. Степанов А. Н. Предпринимательский риск в системе экономических отношений : Дис. ... канд. эконом. наук: 08.00.01 / Чуваш. гос. ун-т им. И. Н. Ульянова. – Чебоксары : 2004. – 156 с.

19. Блюмин, И. Г. Критика буржуазной политической экономии : [в 3 т.] / И. Г. Блюмин, АН СССР. Ин-т мировой экономики и междунар. отношений. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. Т. I : Субъективная школа в буржуазной политической экономии. – М., 1962. – 871 с.

20. Антология экономической классики [Текст] : в 2-х т. / Сост. И. А. Столяров. – М. : ЭКОНОВ : КЛЮЧ, 1993. Т. 2 : Т. Мальтус, Д. Кейнс, Ю. Ларин. – 1993. – 488 с.

21. Концепция субъективной вероятности [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.riskland.ru/lib/sub_prob.shtml – Заголов. з экрану.

22. Теория перспектив [Электронный ресурс]: Сайт Михаила Довбенко. – Режим доступа: <http://www.dovbenko.kiev.ua/ru/published/articles/1054/> – Заголов. з экрану.

23. Последователи новой исторической школы. Генезис германского неолиберализма [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ruslib.ru/book/35/eb/25/077-088.html> – Заголов. з экрану.

24. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли: пер. с англ. / Б. Селигмен; общ. ред. и вступит. статья акад. А. М. Румянцева [и др.]. – М. : Прогресс, 1968. – 600 с.

25. Селигмен Б. Милтон Фридмен: теория как идеология [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn.pl?type=in&links=../in/friedman/lectures/friedman_11.txt&name=friedman&img=lectures_small.jpg – Заголов. з экрану.

В статье рассмотрена эволюция взглядов на проблему риска в экономической науке. Проведен анализ этимологии категории «риск». Определены особенности формирования взглядов на экономический риск учеными разных направлений экономической науки. Отражены противоречия и особенности современного состояния разработанности теории риска.

Ключевые слова: риск, неопределенность, виды риска, прибыль, классическая теория риска, неоклассическая теория риска, нестраховой риск.

The evolution of views on the problem of risk in economic science is considered. The becoming of risk category is analysed. The peculiarities of views formation on economic risk by the scientists of different schools of economic science are defined. Contradictions and peculiarities of the modern state of risk theory developing are reflected.

Keywords: risk, uncertainty, types of risk, profit, classical risk theory, neoclassical risk theory, uninsurable risk.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Пилипенко Ю. І.

Надійшла до редакції 21.01.14 р.